

ГЕНДЕР ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: СПРОБА СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ

Світова наукова думка на межі тисячоліть характеризується появою нових напрямів наукових досліджень, переосмисленням, здавалося б, усталених теорій. Концепція гендеру стала загальноновизнаним досягненням неофеміністського руху, що розгорнувся в 60–70-х роках на Заході. Цей рух збагатив уявлення про зміст демократії, змусив побачити багатобарвність соціального простору та особистісних ідентичностей.

Останнім часом спостерігається значний інтерес до проблеми визначення поняття гендеру. Вона полягає в тому, що розуміння гендеру є багатоаспектним, іноді навіть суперечливим. Автор вважає важливим та суттєвим проаналізувати головні теоретичні підходи до розуміння гендеру, а також робить спробу описати соціальний феномен гендеру як соціального інституту.

Ця проблема доволі добре досліджена зарубіжними дослідниками. Їй присвячені праці М.Кіммела [1], Ю.Лорбер [2], дослідження Е.Гофмана [3], Г.Гарфінкеля [4] та ін. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити праці Н.Лавріненко, С.Оксамитної, Т.Журженко та ін. [5].

Предметом нашого дослідження є гендер як соціальний інститут. Мета дослідження: шляхом теоретичного аналізу обґрунтувати феномен гендеру як соціального інституту, виділити і проаналізувати його головні складові. Відповідно до поставленої мети автор вирішує такі завдання:

- проаналізувати загальні теоретичні підходи до поняття соціального інституту, визначити його ознаки, види та функції;
- розглянути головні теоретичні концепції гендеру;
- обґрунтувати теоретичні підходи до визначення гендеру як соціального інституту;
- проаналізувати головні складові гендеру як соціального інституту.

Для суспільства як складно організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот. Цій меті мають слугувати такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувавши соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Отже, соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства. До вивчення цього феномена соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства [6, с. 78]. Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів із визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як “фабрики відтворення” соціальних відносин і зв'язків між людьми [7, с. 121].

Нині поняття соціального інституту широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на такі його суттєві риси:

➤ вони охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Так, інститут освіти реалізується в діяльності щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, виші тощо;

➤ соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і регулюють вчинки людей відповідно до суспільних інтересів.

Також важливо зауважити таке явище, як інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як структурних елементів суспільства. Як і

будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови.

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, соціальна, її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, то існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними тощо. З цього погляду інституціоналізація – це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовки кадрів.

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за сферою дії. Відповідно до цього виділяють економічні, політичні, культурні, виховні та ін. інститути.

Кожен соціальний інститут виконує власну специфічну функцію. Але основними серед них є:

➤ регулятивна функція – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дії індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

➤ функція відтворення, безперервності суспільних відносин завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління;

➤ інтегративна функція – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що загалом забезпечує соціальну стабільність суспільства;

➤ комунікативна функція – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми завдяки організації їх спільної життєдіяльності.

Постає питання: чи можемо ми вважати гендер інституціональним утворенням? Багато дослідників відзначають зростання в нашому соціумі значущості такої структуротвірної ознаки, якою є гендер. Наведений теоретичний аналіз соціального інституту свідчить про те, що його риси збігаються з ознаками гендеру. Гендерні відносини мають характер гендерного порядку, він визначає інституціоналізовані гендерні мікро- та мезопрактики, гендерний порядок встановлює неформальні “правила гри”, він неочевидний, але реально існуючий.

У гносеологічному сенсі поняття “гендер” походить від грецького “генос” – походження, матеріальний носій спадковості. Воно відповідає українському поняттю “рід” (в англійській мові “gender” – рід, досвід роду). Поняття “гендер” у сучасному розумінні – це взаємовідносини людей різної статі.

Вважається, що вперше термін “гендер” було введено в науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці “Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності” в 1968 р., де розрізняється “маскулінність” (мужність) та “фемінінність” (жіночність) як соціокультурні характеристики чоловічого і жіночого [8, с. 96].

Введення терміна “гендер” у науковий дискурс стало доволі вдалим засобом, здатним переглянути споконвічно усталені уявлення про механізми відтворення статевої нерівності, механізми реалізації влади, про статево-рольову структуру суспільства, головними рисами якого були патріархатність та гетеросексуальність. Гендеру потрібно постійно навчатися і перенавчатися, це ситуативне звертання, у якому ми творимо форми поведінки, оцінювані іншими учасниками ситуації як маскулінні чи фемінінні [9, с. 164].

Можливе й інше визначення гендеру – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінки і чоловіка, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальними, політичними, економічними і культурними контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Гендер можна розглядати як соціально-рольову й культурну інтерпретацію рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки на відміну від біологічної; як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої та чоловічої статей; як політику рівних прав та можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

Розуміння гендеру в сучасних теоріях ґрунтується і на концепції соціального конструювання (соціально-конструктивістський підхід). Наголос на соціальному походженні зроблено через розуміння гендеру як повсякденного світу взаємодії чоловіків та жінок, що відтворюється в структурах свідомості, дії та взаємодії. Особливий вплив на формування соціально-конструктивістської теорії гендеру справили три теорії постнекласичного соціологічного дискурсу. Це соціально-конструктивістський підхід П.Бергера і Т.Лукмана, етнометодологія Г.Гарфінкеля (опис випадку зміни статі як категоризація і практика гендеру в повсякденності) і драматургічний інтеракціонізм Е.Гофмана (гендерний дисплей).

Згідно з Гарфінкелем, гендер досліджувався шляхом вивчення особливостей випадку транссексуалізму і подальшої зміни статі за допомогою хірургічної операції [4]. При цьому запроваджено таку систему понять: біологічна стать (sex) → категоризація статі (приписування статі) → гендер. Гарфінкель описує гендер як результат міжособистісної взаємодії. Гендерні взаємодії вирізняються за способом виконання, змістом і структурою ієрархії у різних

культурних середовищах. Загалом гендер можна визначати як роботу культури з приписування (категоризації) й створення (вироблення) певної соціальної статі.

За Е.Гофманом, гендерний дисплей – мікроконтекст соціальної гендерної взаємодії. Ця взаємодія відбувається між індивідами в процесі міжособистісного контакту й обміну інформацією, часто без жодної рефлексії з цього приводу. Гендерний дисплей як презентація своєї статевої належності в процесі взаємодії з іншими такий складний і тонкий, що не зводиться лише до мовних висловлень чи одягу й інших зовнішніх маркерів. Значення має інтонація, вираз обличчя, пластика тіла тощо. Гендерний дисплей є культурно детермінованим [3]. Е.Гофман стверджує, що спілкування між індивідами здійснюється на підставі формальних конвенціональних актів (моделей доречної та правильної в даній ситуації гендерної поведінки). Причому правила відтворення цих актів передбачають, що індивіди соціально компетентні в тому, як має здійснюватися побудова гендерного дисплея. Постійне соціальне відтворення дихотомії чоловік/жінка в гендерному дисплеї забезпечує збереження соціального гендерного порядку. Але щойно презентація гендерного дисплея відхиляється від визначеної норми, чоловік або жінка, його виконавець, потрапляє у ситуацію гендерної проблеми, що карається суспільним осудом.

Основні положення теорії соціального конструювання гендеру полягають у тому, що вона стверджує: підґрунтя гендерних інституціональних відносин становлять відносини з приводу розподілу влади. Влада, якою наділені чоловіки, надає їм певні переваги у використанні гендерної ієрархії для виправдання своїх привілеїв; водночас традиційно гендер пов'язує маскуліність із владою, а фемінінність – із покірністю й підпорядкуванням. Таким чином, гендерні відносини – це відносини стратифікації. Гендерна стратифікація вивчається як нерівність можливостей і життєвих шансів для чоловіків та жінок. Соціальні конструктористи відмовляються від двох концепцій, що домі-

нували в соціології і психології: соціальних (гендерних) ролей і психологічних статевих відмінностей. Тобто гендер не можна мислити як соціальну роль, оскільки вона є ситуативною.

Ситуативність ролей добре ілюструється дослідженням таких ситуацій, коли внаслідок певних причин традиційно чоловічі чи жіночі ролі міняються місцями. Так, вивчаючи феномен батьківства, Б. Рісман виявила, що чоловіки, яким доводиться день у день виконувати ще й функції матері, починають думати і поводитися так, як і жінки-матері [10, с. 32]. Соціальні конструктивісти використовують замість гендерної ролі гендерну ідентичність, а замість гендерної соціалізації – рекрутування гендерної ідентичності (даний термін віддзеркалює вибір, віднесення себе до категорії за статтю, що відбувається вже в перші роки життя і триває ціле життя).

Теорія соціального конструювання гендеру перебуває в опозиції біологічному детермінізмові, який обстоює теорію есенціалізму, тобто сутнісну незмінність поділу на “чоловіче” та “жіноче”. Для прихильників цього напряму стать бачиться первинною і майже незмінною сутністю людини. На думку І.Когана, що б ми не обрали за об’єкт розгляду, все виявиться ненадійним фактом через власну мінливість, і лише стать у людині незмінна як сама людськість людини. Дослідник стверджує, що власне живе, біологічне існує лише в формі чоловічого і жіночого, тому сама людяність виступає тут в одній з двох своїх іпостасей. Стать – це і є сама людина, бо це перше, що її конститує [11].

Слід також звернути увагу на антиесенціалістську позицію в гендерній теорії, яка полягає в тому, що гендер не можна розглядати окремо від раси, класу, національності, сексуальної орієнтації та інших особливостей. Сьогодні постнекласична наука наполягає на тезі, що гендер є найсуттєвішим чинником суспільних відносин, котрий містить такі взаємопов’язані елементи, як культурні символи та нормативні поняття, що за їх допомогою уможливорюється інтерпретація символів.

У чому ж полягає феномен гендеру як соціального інституту?

Гендер вирізняється доволі високим рівнем організації й відповідає головному критерію визначення соціального явища як соціального інституту, оскільки в його межах досягається належний рівень взаємної типізації індивідуально узвичаєних дій з приводу виконання соціально значущої діяльності. Згідно із П.Бергером і Т.Лукманом, кожна така типізація є інститут [12, с. 92]. Усі його характеристики повною мірою стосуються гендерних відносин, що транслиують сталі зразки поведінки у формі гендерних ролей. Причому за невиконання або за неналежне виконання цих ролей застосовуються санкції, які передбачають наявність відповідного соціального контролю. Способи поведінки і форми відносин відповідно до виконання певних гендерних ролей не просто існують, вони сприймаються індивідами як належні, тобто містять нормативний елемент.

Правила та норми, за якими функціонує соціальний інститут, як правило, закріплюються законодавчо, а іноді лише в уявленнях населення. Щодо інституту гендеру, то правила і норми його побудови у більшості культур не мають законодавчого закріплення, але надзвичайно ефективно діють через громадську думку.

Ще одна ознака наявності соціального інституту – структурна інтегрованість останнього в різні сфери соціальної реальності. Ми спостерігаємо гендер у найважливіших, якщо не у всіх, сферах людської діяльності.

Розуміння гендеру як соціального інституту було запропоноване британською дослідницею Юдиф Лорбер. Вона зосередила свою увагу на аналізі гендеру як соціальної структури, що має своє походження в розвитку людської культури, а не в біології чи відтворенні. Лорбер стверджує, що гендер є інституцією, яка встановлює зразки очікувань для індивідів, порядок соціальних процесів повсякденного життя і є вбудованим у головні соціальні інститути суспільства, такі як ідеологія, економіка, сім'я, політика тощо. Як соціальний інститут гендер складається з

таких компонентів: статуси як соціально підтримувані гендери у суспільстві, а також норми та очікування, що проявляються в поведінці, вчинках, мові, проявах емоцій тощо; розподіл праці – розподіл виробничої та домашньої праці для різних гендерних статусів. Праця, призначена для цих статусів, підсилюється їхньою суспільною оцінкою: вищий статус – більш престижна і оплачувана робота; кровна спорідненість – сімейні права та обов'язки для кожного гендерного статусу. Родинні статуси відображають і підсилюють відмінність престижу та влади різних статей; сексуальні сценарії – нормативні зразки сексуальних бажань та поведінки, передбачені для різних гендерних статусів. Члени домінуючої групи мають більше статевих переваг, члени підпорядкованої групи можуть бути сексуально експлуатованими; гендерна ідентичність – комбінації ознак, задані гендерними нормами, а саме, яким чином представники різних гендерних статусів зобов'язані почуватися та поводитися; гендерний соціальний контроль – формальна або неформальна згода і винагорода конформістської поведінки та стигматизація (ярликування), соціальна ізоляція, покарання, а також медичне лікування нонконформістської поведінки тощо; гендерна ідеологія як виправдання гендерних статусів та їх різних оцінок, вона має тенденцію придушувати критику, удаючи оцінки природними; гендерні образи як культурні репрезентації гендеру та його реалізація в символічній мові та мистецьких творах, що відображають й узаконюють гендерні статуси. Культура – це один з головних механізмів у підтримці гендерної ідеології [2, с. 30 – 31].

Водночас Лорбер розглядає гендер і як процес, стратифікацію та структуру. Як соціальна інституція гендер є засобом створення різних соціальних статусів; як частина стратифікаційної системи, що розподіляє нерівно ці статуси, гендер є головним будівельним блоком у соціальних структурах, побудованих на нерівних статусах. Як процес гендер створює соціальні відмінності, що визначають поняття “жінка” та “чоловік”. У соціальній взаємо-

дії індивіди протягом життя вивчають, що є очікуваним, бачать, що є бажаним, діють і реагують відповідним чином. Як структура гендер поділяє працю вдома і на виробництві, організовує статеве і емоційне життя.

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій та соціальних груп. Не існує жодного аспекту існування, який би не був позначений гендерними ознаками, саме тому ми можемо говорити про гендер як соціальний інститут. Гендеру потрібно постійно навчатися і перенавчатися.

Література

1. *Кімел М.* Гендероване суспільство. – К., 2003.
2. *Lorber J.* Paradoxes of Gender. – London: Yale university press, 1994.
3. *Goffman E.* Frame analysis of gender // Goffman reader. – Oxford, 1997.
4. *Garfinkel H.* Studies in ethnomethodology. – New York, 1967.
5. *Лаврінченко Н.* Жінчина: самореалізація в семье и обществе (Гендерный аспект). – К., 1999; *Оксамитна С.* Гендерні ролі та стереотипи // Основи теорії гендеру: Навч. посібн. – К., 2004; *Журженко Т.* Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Х., 2001.
6. *Спенсер Г.* Основные начала. – СПб., 1886.
7. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995.
8. Основи теорії гендеру: Навч. посібн. – К., 2004.
9. *Берн Ш.* Гендерная психология. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2001. – 320 с.
10. *Risman B.* Intimate Relationships from a Micro-Structural Perspective: Men Who Mother // Gender and Society. – Vol. 1 – № 6. – P. 6–32.
11. *Коган И.* Основания гендерной культурологии // available from the <http://www.Kulturolog.h10.ru/articles/gendkult.htm>
12. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.